

Public Oversight as a Mechanism for Combating Corruption: A Legal–Fiqhi Study in Light of Ayatollah Khamenei’s Views

Mandana Mirzaei

*PhD Student in Fiqh and Principles of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Sciences,
University of Tabriz, Tabriz, Iran*

Mohammad Aminfard *

*Associate Professor, Department of Fiqh and Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Sciences,
University of Tabriz, Tabriz, Iran*

Reza Elhami

*Associate Professor, Department of Fiqh and Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Sciences,
University of Tabriz, Tabriz, Iran*

DOI: [10.22034/rjfs.2025.526915.1172](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.526915.1172)

Abstract

does not explicitly address public oversight; instead, by invoking general principles such as the evidence for "Promotion of Virtue and Prevention of Vice," it deems combating social corruption necessary. However, in certain instances, elements like the prohibition of spying on one another or on others' affairs (*tajassus*) conflict with these general principles. This conflict raises the question: what precisely is the nature of public oversight? Most jurists, when a greater public interest is at stake, have prioritized the general principles of promotion of virtue and prevention of vice. In contrast, Ayatollah Khamenei holds a perspective that differs from this predominant view yet aligns with that of the legislator. Taking into account public interests, the Leader has accepted specific exceptions; His position is elaborated as follows: he first emphasizes the necessity of transparency among officials, reporting by the people, and the need for the general right of the public to have access to information. However, he maintains that in exceptional cases, public disclosure is not necessary. The foundations for this stance are: 1) preserving public order, 2) observing the moral rights of the accused's family, and 3) the sufficiency of private admonishment and investigation. It is important to note that what is derived from Ayatollah Khamenei's esteemed opinion is the permissibility of "whistleblowing," whereas "public exposure" is contrary to public order. Consequently, this research, employing a descriptive-analytical method and library-based approach, will elucidate the nature of public oversight based on the perspectives of jurists, Ayatollah Khamenei, and the legislator.

Keywords: Public Oversight, Corruption, Islam, Fiqh, Ayatollah Khamenei, Whistleblowing.

* Email: aminfard11@gmail.com (Corresponding Author)

Extended Abstract Introduction

1. Introduction

Corruption is an issue faced by most political systems. Concurrently with the emergence of this phenomenon, governments have endeavored to present various strategies to minimize it. One effective mechanism is public oversight and the laws supporting it. In Islamic law, the principle of public oversight over social and governmental affairs is accepted. Following the Islamic Revolution in Iran, and in accordance with Imami jurisprudence, this principle was accepted within the Iranian legal system. Regarding the necessity of public oversight over the performance of institutions, Imam Khomeini has stated:

If we do not oversee, meaning if the people do not oversee the affairs of the "government, the parliament, and everything, if they step aside and go about their own work, it may lead to ruin. We must oversee the affairs of the people. The people must oversee the affairs that transpire in the government" (Imam Khomeini, 1389/2010-11: 15/17)

Thus, the Constitution also demonstrates the legislator's attention to public oversight in Articles 55, 76, 173, etc. Ayatollah Khamenei has also paid special attention to combating favoritism and corruption, considering it contrary to religious democracy (Statements in a meeting with officials, 02/29/2001). He considers negligence in fighting corruption a cause for public anger and dissatisfaction (Statements at the large gathering of people in Kermanshah, 10/12/2011) and has stated that disillusionment among various social strata is one of the most important negative consequences of favoritism and corruption (Statements in a meeting with the people of Hamedan, 07/06/2004). His Eminence has frequently emphasized the decisive role of the people in various arenas, one of which is combating corruption. He considers public reports an important and effective factor alongside the judiciary (Statements in a video conference with the nationwide conference of the judiciary, 06/27/2020), as he indicated in the preamble of his 8-article decree to the heads of the three branches regarding combating economic corruption:

Derived from his statements is that public oversight possesses a specific nature. Among its aspects are that, firstly, officials should practice transparency towards the people, and those informed about corruption should not publicize it in public forums before it is proven, to preserve public order and enforce the ordinary laws of the country. Of course, this does not mean that public disclosure has no place in his view, as in Article 8 of his 8-article decree, after emphasizing the necessity of rooting out corruption, he also explicitly states the necessity of public disclosure. In fact, his emphasis on public disclosure pertains to the time when corruption has been definitively proven in competent courts, and its prohibition pertains to unproven corruption.

Public oversight has dimensions, the most important of which are: 1- Public access to information and data related to public rights. Accordingly, by creating the necessary platforms for public access to this information and ensuring transparency by officials, the possibility of corruption is minimized, or the public becomes aware of its occurrence. 2- Reporting (or whistleblowing); part of the concept of public oversight is realized in reporting. This means that any person aware of corruption and in possession of evidence has the right, in a secure platform supported by the legislator, to report said corruption to preserve public interests and prevent the waste of public funds. 3- Informing and raising public awareness by the judiciary regarding discovered corruptions, their investigation process, and resulting convictions.

Therefore, given that public oversight significantly impacts the fight against corruption, that establishing social justice is among the most important ideals of the Islamic Revolution and its Leaders, and considering the importance of public participation from the perspective of the Leader, it is necessary to examine the nature and mechanism of public oversight in combating corruption from his perspective. For this purpose, this research will examine this matter from the perspective of Islamic jurisprudence by investigating the views of jurists, especially Ayatollah Khamenei. By scrutinizing the legislator's view, it will also become clear whether what is accepted is "exposing corruption" or "reporting corruption," as these are two separate and independent concepts with different effects.

2. Methodology

This research has been conducted using a descriptive-analytical method and through library research.

3. Results and Discussion

The research findings indicate that public oversight in discovering corruption and its investigation is accepted by jurists, Ayatollah Khamenei, and the legislator. However, in the latter two views, this principle is sometimes limited by certain conditions due to the observance of public order and the interests of Islamic society.

4. Conclusion

Considering Fiqhi (jurisprudential) sources - the statements made by Leader of the Islamic Revolution Ayatollah Khamenei, and the Constitution - the conclusion is that all three perspectives accept the principle of public oversight over corruption, the most important evidence for which is the general principle of promotion of virtue and prevention of vice. This is the only evidence that has served as the basis for both Imami jurists and the constitutional legislator. Furthermore, they share the view on the impermissibility of public dissemination of information and details about corruption before definitive proof. However, their views differ regarding proven corruptions. Other jurists believe that if the dissemination of corruption, intrusion into privacy, or even satirizing the corrupt necessitates a greater social interest, committing these acts is permissible. In contrast, Ayatollah Khamenei and the legislator hold a different view. His Eminence, while explicitly highlighting the importance of the general right of the public to have access to information in Article 8 of his decree, believes it has exceptions. These include cases where: 1- Public disclosure would disrupt public order and public confidence. 2- It would violate the moral rights and reputation of the accused's family. 3- Private admonishment is sufficient to prevent violations and corruption.

It is necessary to mention that His Eminence's view in some cases aligns with that of the legislator, such as the impermissibility of public disclosure when public order and security are endangered.

It should also be noted that what is derived from the jurists' view is the permissibility of "exposure," as they have generally accepted the permissibility of backbiting and satire. However, His Eminence's view aligns with "reporting," as he explicitly uses the term "public reports" in some statements. Furthermore, the context of His other statements and the characteristics he considers for public oversight make it clear that only reporting is deemed permissible, and exposure is prohibited. Similarly, the legislator, in the Law on Protecting Corruption Reporters (whistleblowers), uses the term "whistleblowers" and has determined penalties for those who expose corruption pursuant to Article 15.

Keywords: Public Oversight, Corruption, Islam, Fiqh, Ayatollah Khamenei, Whistleblowing.

بررسی فقهی حقوقی کیفیت نظارت عمومی در مبارزه با فساد با تأکید بر دیدگاه حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

اماندانا میرزایی^۱ | محمد امین فرد^۲ | رضا الهامی^۳

DOI: [10.22034/rjfs.2025.526915.1172](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.526915.1172)

چکیده

نظارت عمومی، یکی از سازوکارهای اثربخش در مبارزه با فساد است. در فقه امامیه، سخنی از نظارت عمومی به میان نیامده، بلکه با تمسک به مواردی همچون عمومات ادله امر به معروف و نهی از منکر، مبارزه با فساد اجتماعی ضروری دانسته شده است. اما در برخی موارد، مؤلفه‌هایی چون حرمت تجسس با این عمومات تعارض می‌کند. بنابراین این مسئله ایجاد می‌گردد که نظارت عمومی از چه کیفیتی برخوردار است؟ اغلب فقیهان، در مواردی که مصلحت بزرگ‌تری در میان باشد، عمومات ادله امر به معروف و نهی از منکر را مقدم دانسته‌اند. در مقابل آیت‌الله خامنه‌ای، دیدگاهی متفاوت از آن‌ها، اما منطبق بر دیدگاه قانون‌گذار دارند. ایشان با لحاظ مصالح عمومی، استثنائاتی را پذیرفته‌اند. بدین توضیح که: ابتدا بر لزوم شفافیت کارگزاران، گزارشگری مردم و ضرورت اطلاع‌رسانی عمومی تصریح کرده‌اند؛ اما معتقدند در موارد استثنائی، اطلاع‌رسانی عمومی نمی‌یابد. مبانی این سخن عبارتند از: ۱- حفظ نظم عمومی ۲- رعایت حقوق معنوی خانواده متهمان ۳- کافی بودن تذکر و رسیدگی خصوصی. ناگفته نماند مستنبط از دیدگاه معظم‌له، جواز «گزارشگری» است و «افشاگری»، برخلاف نظم عمومی است. از این رو در پژوهش پیش‌رو با روش توصیفی - تحلیلی و به شیوه کتابخانه‌ای، براساس دیدگاه فقیهان، آیت‌الله خامنه‌ای و قانون‌گذار، کیفیت نظارت عمومی تبیین خواهد شد.

واژگان کلیدی: نظارت عمومی، فساد، گزارشگری فساد، افشاگری فساد، امر به معروف و نهی از منکر.

۱. دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

Email: mandanamirzaei5784@gmail.com

۲. دانشیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

Email: aminfard11@gmail.com

۳. دانشیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

Email: dr.elhami.reza@gmail.com

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی (open access) است.
فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی cc by 4.0 می‌باشد.
مستولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه

فساد، ازجمله مسائلی است که اغلب نظام‌های سیاسی با آن روبه‌رو هستند. هم‌زمان با بروز این پدیده، حکومت‌ها سعی بر آن داشته‌اند تا با ارائه راهکارهای مختلف نسبت به کاهش حداکثری آن اقدام کنند. یکی از سازوکارهای اثربخش، نظارت مردمی و قوانین حمایت‌کننده از آن است. ازجمله آن قوانین، قانون حمایت از گزارشگران فساد می‌باشد که در اغلب کشورهای جهان اجرا می‌شود. برای مثال؛ در کشورهای اروپایی همچون انگلیس، فرانسه و آلمان قوانین حمایتی در راستای حمایت از گزارشگران فساد به تصویب رسیده است. که به موجب آن‌ها، هر نوع رفتار انتقامی از جمله، اخراج، کسر حقوق توبیخ و مانند آن علیه گزارشگران فساد ممنوع شده است. این مقررات که دربردارنده امنیت شغلی و روانی گزارشگر هستند، در کنار حمایت‌های مالی از ایشان، فرایند گزارش فساد را سرعت بخشیده است (Stappers, 2021: 93). در کشور انگلیس نیز مقرر گردیده است در صورتی که گزارشگران فساد با رفتارهای انتقام‌جویانه مدیران خود روبه‌رو شوند، اصل بر آن است این رفتارها به دلیل گزارشگری فساد بوده و مدیران باید اثبات کنند که این رفتارها دلایلی غیر از گزارش فساد دارد (Gibbs, 2021: 3).

در شریعت اسلام نیز، اصل نظارت عمومی بر امور اجتماعی و حاکمیتی مورد پذیرش واقع شده است. پس از انقلاب اسلامی ایران نیز به تبعیت از فقه امامیه، این مهم در نظام حقوقی ایران مورد پذیرش واقع شد. امام خمینی (ره) درخصوص ضرورت نظارت مردم بر عملکرد دستگاه‌ها می‌فرماید: «ما اگر نظارت نکنیم، یعنی ملت اگر نظارت نکنند در امور دولت و مجلس و همه چیز، اگر کنار بروند، بسپارند دست این‌ها و بروند مشغول کارهایشان بشوند، ممکن است یک‌وقت به تباهی بکشد. ما باید ناظر باشیم به امور مردم. ما باید، ملت باید ناظر باشد به اموری که در دولت می‌گذرد» (امام خمینی (ره)، ۱۳۸۹: ۱۷/۱۵).

ازاین‌رو در قانون اساسی نیز شاهد توجه قانون‌گذار به نظارت عمومی هستیم؛ ازجمله اصول ۵۵، ۷۶، ۱۷۳ و آیت‌الله خامنه‌ای نیز توجه ویژه‌ای به مبارزه با ویژه‌خواری و فساد داشته‌اند و آن را برخلاف مردم‌سالاری دینی می‌دانند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۰۹/۱۲). ایشان، کوتاهی در مبارزه با فساد را از موجبات عصبانی شدن مردم و نارضایتی آن‌ها می‌دانند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۰۷/۲۰) و ناامیدی اقشار مختلف را ازجمله مهم‌ترین پیامدهای منفی ویژه‌خواری و فساد دانسته‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۳/۰۴/۱۵). معظّم‌له، به وفور بر نقش تعیین‌کننده مردم در عرصه‌های مختلف تصریح کرده‌اند، که یکی از آن‌ها، میدان مبارزه با فساد است. ایشان، گزارش‌های مردمی را یک عامل مهم و مؤثر در کنار قوه قضائیه می‌داند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۹/۰۴/۰۷).

چنانکه در مقدمه فرمان ۸ ماده‌ای خود به سران قوا درباره مبارزه با مفاسد اقتصادی، بر این نکته اشاره کرده‌اند: حکومتی که مفتخر به الگو ساختن نظام علوی است، باید کم‌ترین فاصله را با نظام آرمانی علوی و اسلامی داشته باشد و در این راه به کمک الهی و حمایت مردمی تکیه کند. به‌همین منظور، ایشان، معتقد به ایجاد چارچوب حقوقی مناسب برای مشارکت مردم در زمینه مبارزه با فساد هستند. مستخرج از بیانات معظّم‌له آن است که نظارت مردمی از کیفیت خاصی برخوردار می‌باشد. ازجمله آنکه؛ در وهله نخست، کارگزاران، برای مردم شفاف‌سازی کنند و مطلعان از فساد نیز پیش از آنکه فساد به درجه اثبات برسد، در راستای حفظ نظم عمومی و اجرای قوانین عادی کشور، آن را در مجامع عمومی منتشر نکنند. البته این بدان معنا نیست که اطلاع‌رسانی عمومی در دیدگاه ایشان جایگاهی ندارد؛ چراکه در ماده ۸ از فرمان ۸ ماده‌ای خود به سران قوا درباره مبارزه با مفاسد اقتصادی، پس از آنکه بر ضرورت ریشه‌یابی مفاسد تأکید می‌کنند، بر لزوم اطلاع‌رسانی عمومی نیز تصریح می‌نمایند. در واقع، عنایت و تأکید ایشان بر اطلاع‌رسانی عمومی مربوط به زمانی است که فساد به‌صورت قطعی در محاکم صالح به درجه اثبات رسیده باشد و ممنوعیت آن نیز مربوط به زمانی می‌باشد که فساد اثبات نشده است.

نظارت مردمی، ابعادی دارد که عمده‌ترین آن عبارت است از: ۱- دسترسی آحاد مردم به اطلاعات و داده‌های مرتبط به حقوق عمومی. بر این اساس، با ایجاد بسترهای لازم به‌منظور دسترسی مردم به این اطلاعات و شفاف‌سازی از سوی کارگزاران، امکان بروز فساد به‌حداقل می‌رسد و یا در صورت وقوع آن، عموم مردم از آن آگاهی می‌یابند. ۲- گزارشگری؛ بخشی از مفهوم نظارت عمومی در گزارشگری معنا می‌یابد. بدین توضیح که هر شخصی که از وقوع فساد اطلاع و به اسناد آن دست یافته باشد، برای حفظ مصالح عمومی و جلوگیری از هدررفت اموال عمومی، از این حق برخوردار است که در بستری امن و مورد حمایت قانون‌گذار، فساد مذکور را گزارش کند. ۳- اطلاع‌رسانی و آگاهی‌بخشی به عموم توسط دستگاه قضایی نسبت به مفاسد کشف شده، روند رسیدگی و محکومیت‌های آن‌ها.

به‌همین منظور، با عنایت به اینکه نظارت عمومی تأثیر به‌سزایی در مبارزه با فساد دارد و از سویی، برپایی عدالت اجتماعی از مهم‌ترین آرمان‌های انقلاب اسلامی و امامین انقلاب است و نیز با توجه به اهمیت مشارکت مردمی از نظرگاه معظّم‌له، ضروری است تا کیفیت و سازوکار نظارت مردمی در مبارزه با فساد از دیدگاه ایشان مورد بررسی قرار گیرد. به‌همین منظور، در پژوهش پیش‌رو، این مهم از منظر فقه اسلامی و با تتبع در دیدگاه فقیهان به‌ویژه آیت‌الله خامنه‌ای مورد بررسی قرار خواهد گرفت. همچنین با دقت در دیدگاه قانون‌گذار روشن خواهد شد که آنچه نزد فقیهان و معظّم‌له پذیرفته

شده است، «افشاگری فساد» است یا «گزارشگری فساد»؟ زیرا چنانکه متعاقباً بیان خواهد شد، این دو، مفاهیمی جداگانه و مستقل با آثار متفاوت هستند.

۱. پیشینه تحقیق

تحقیقات متعددی پیرامون مبحث «فساد» و انواع آن صورت گرفته است. در برخی از این تحقیقات نیز با استناد به آیات و روایات، به‌ویژه سیره امیرالمؤمنین (ع) سعی شده است تا جواز گزارشگری فساد اثبات شود. اما پژوهشی که کیفیت و مشخصات نظارت عمومی در فساد را مورد بررسی قرار دهد و نیز به آراء و نظریات آیت‌الله خامنه‌ای و قوانین موضوعه ایران عنایت داشته باشد، در دست نیست. در ذیل، برخی از این پژوهش‌ها ذکر می‌گردد:

۱- پژوهش؛ «ارائه الگوی نظارت عمومی به‌منظور پیشگیری از بروز فساد اداری در سازمان‌های دولتی ایران»، به قلم امین نیک‌پور.

مهم‌ترین نکته قابل‌توجه در این تحقیق آن است که فارغ از بررسی فقهی و حقوقی و نیز دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای بوده است. این پژوهش به‌صورت آماری تدوین شده است.

۲- مقاله؛ «نقش مشارکت مردمی در حوزه پیشگیری از فساد» نوشته: سید علیرضا میرکمالی و عارف خلیلی پاجی.

در این تحقیق، به آثار مثبت نقش مردم در پیشگیری از فساد پرداخته شده است، اما نسبت به کیفیت این نظارت، مسکوت مانده است.

۳- مقاله «نظارت در همگانی، رویکردی متفاوت و فراگیر در مبارزه با فساد»، نوشته مهدی بابامحمدی.

در این مقاله نیز به آثار مثبت نظارت همگانی در مبارزه با فساد پرداخته شده است و درنهایت به ارائه راهکارهایی برای نهادینه کردن آن در میان شهروندان پرداخته شده است، فارغ از آنکه کیفیت و سازوکار نظارت عمومی را مورد بررسی قرار داده باشد.

۲. مفاهیم

۱-۲. نظارت عمومی

نظارت در لغت به‌معنای تأمل کردن در چیزی و مشاهده آن با چشم است (جوهری، ۱۳۷۶: ۲/ ۸۳؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۴: ۵/ ۴۴۴). همچنین به تحت نظر و دیده‌بانی داشتن به کاری (دهخدا، ۱۳۴۶: ۴۷/ ۵۸۶) و مراقبت در انجام آن (معین، ۱۳۸۱: ۱۱۴۴) نیز معنا شده است.

در منابع لغوی، مفهوم اصطلاحی برای نظارت عمومی بیان نشده است، اما برخی با لحاظ معنای این دو واژه بیان می‌دارند: اصطلاح نظارت عمومی به‌معنای ارزیابی و سنجش عملکرد فرد یا سازمان

توسط همه گروه‌های مختلف جامعه می‌باشد (نیک‌پور، ۱۳۹۵: ۲۰۳)، که شامل نظارت اتحادیه‌ها و انجمن‌ها، احزاب، نهادهای مذهبی، رسانه‌ها، مطبوعات و شهروندان است. نظارت عمومی در واقع، نوعی نظارت پسینی می‌باشد، زیرا نظارت پیشینی که در مرحله تعیین و انتصاب صورت می‌گیرد، از عهده عموم مردم خارج بوده و از جمله اختیارات و وظایف حاکمیت قلمداد می‌شود. ذکر این نکته ضروری است که مفهوم نظارت عمومی در خصوص مبارزه با فساد، ابعادی دارد که در پژوهش حاضر به آن‌ها توجه شده است. این نظارت شامل سه بُعد می‌شود: ۱- شفاف‌سازی و زمینه‌سازی برای دسترسی مردم به اطلاعات مربوط به حقوق عمومی در مواردی که تعارض منافع جریان دارد. ۲- امکان گزارشگری برای مطلعان از مفاسد ۳- اطلاع یافتن عموم مردم از روند رسیدگی به مفاسد و نتایج حاصل از آن.

۲-۲. فساد

فساد، در مقابل صلاح می‌باشد و خارج شدن از حد اعتدال معنا شده است (فراهیدی، بی تا: ۷/ ۲۳۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳/ ۳۳۵). این واژه در آیات زیادی از قرآن کریم به کار رفته است، از جمله آیه «الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ» (شعراء: ۱۵۲)؛ آن‌ها که در زمین فساد می‌نمایند و اصلاح نمی‌کنند.

در ابواب فقهی، نظارت عمومی بر فساد به طور خاص مورد بحث واقع نشده، بلکه مصادیق آن اعم از اختلاس، رشوه، دریافت هدیه توسط قاضی و... ذکر گردیده است. با توجه به ساختار ابتدایی نظام‌های حاکمیتی صدر اسلام، موارد فساد محدود به عناوین مذکور بوده و مجازات آن‌ها به دست حاکم اسلامی و با عنوان تعزیرات صورت می‌گیرد (شهیدثانی، ۱۴۱۰: ۹/ ۳۰۴؛ مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۳: ۵۲) و مواردی همچون اخذ رشوه و هدیه از سوی قاضی حکومت اسلامی نیز حرام و بازگرداندن مال به صاحبش واجب دانسته شده است (شهیدثانی، ۱۴۱۰: ۳/ ۷۵).

قانون‌گذار نیز در ماده یک قانون ارتقاء سلامت نظام اداری و مقابله با فساد (مصوب ۱۳۹۰/۰۲/۲۹) فساد را این‌گونه تعریف کرده است: «هرگونه فعل یا ترک فعلی است که توسط هر شخص حقیقی یا حقوقی به صورت فردی، جمعی یا سازمانی که عمداً و با هدف کسب هرگونه منفعت یا امتیاز مستقیم یا غیرمستقیم برای خود یا دیگری، با نقض قوانین و مقررات کشوری انجام پذیرد یا ضرر و زیانی را به اموال، منافع، منابع یا سلامت و امنیت عمومی و یا جمعی از مردم وارد کند، مانند رشاء، ارتشاء، اختلاس، تبانی، سوءاستفاده از مقام یا موقعیت اداری، سیاسی، امکانات یا اطلاعات، دریافت و پرداخت‌های غیرقانونی از منابع عمومی و انحراف از این منابع به سمت تخصیص‌های غیرقانونی، جعل، تخریب یا اختفاء اسناد و سوابق اداری و مالی».

۳. مبانی نظارت عمومی بر دولت در اسلام

۳-۱. عموم ادله امر به معروف و نهی از منکر

یکی از مهم‌ترین ادله نظارت عمومی، ادله ناظر بر وجوب امر به معروف و نهی از منکر است. بدین توضیح که از نظارت عمومی در چارچوب مبارزه با منکرات و مفسدات اجتماعی و با عنوان امر به معروف و نهی از منکر سخن به میان آمده و آیات و روایت‌های زیادی حکایت از ضرورت آن در نظام اجتماعی دارد. از جمله آیه شریفه «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (توبه: ۷۱).

در رابطه با وجوب و استحباب امر به معروف و نهی از منکر، میان فقیهان امامیه اختلاف نظر است. برخی از ایشان آن را «واجب عینی» می‌دانند (شیخ طوسی، ۱۴۰۰: ۲۹۹؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۰ [الف]: ۱۴۷؛ محقق حلی، ۱۴۰۸: ۳۱۰/۱؛ نجفی، بی‌تا: ۳۵۷/۲۱) و برخی دیگر «واجب کفایی» (نجفی، بی‌تا: ۳۵۸/۲۱؛ علامه حلی، ۱۳۷۴: ۴۵۶/۲۴). دامنه امر به معروف و نهی از منکر گستردگی زیادی دارد و برای آن سه حالت تصور شده است: ۱- امر به معروف و نهی از منکر مردم نسبت به یکدیگر ۲- امر به معروف و نهی از منکر مردم از سوی حاکم ۳- امر به معروف و نهی از منکر کارگزاران از سوی مردم. همان‌طور که میرزای نائینی این قسم را حق مردم دانسته و مبنای آن را مالیاتی می‌داند که از سوی مردم برای حفظ مصالح کشور پرداخت می‌شود (نائینی، ۱۳۸۲: ۱۱۲).

در جامعه کنونی نیز نهی از منکر اساس مبارزه با مفسدات قرار گرفته است. اگرچه ضوابط و شرایط آن را قانون تعیین می‌کند. چنانکه آیت الله خامنه‌ای ضمن بیان مصادیق و دامنه گسترده مفسدات، راه مقابله با آن‌ها را نهی دانسته و در این باره می‌فرماید: «خلاف‌های فراوانی از طرف آدم‌های لائالی در جامعه وجود دارد: خلاف‌های سیاسی، خلاف‌های اقتصادی، خلاف در کسب و کار، خلاف در کار اداری، خلاف‌های فرهنگی. این‌ها همه خلاف است... این‌ها همه منکر است. در مقابل این منکرات، عامل بازدارنده، نهی است... باید آن را به کار بگیرید...» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۱/۰۷/۲۹).

۳-۲. نظارت عمومی در سیره و سنت

روایت‌های زیادی بر ضرورت نظارت مردمی دلالت دارد، از جمله این حدیث شریف معروف از رسول اکرم (ص) است که می‌فرماید: «كُلُّكُمْ رَاعٍ، وَ كَلَّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۸/۷۲)؛ هر یک از شما مسئول هستید و درباره زیردستان خود مورد بازخواست قرار می‌گیرید. عمومیت این حدیث شریف، شامل تمامی افراد جامعه بوده و ناظر بر لزوم مسئولیت‌پذیری ایشان نسبت به وقایع جامعه است.

در عصر حکومت امیرالمؤمنین (ع) نیز نظارت به دو شکل؛ قرار دادن جاسوسانی از میان مردم (بازرس) و شکایت‌های مردم از عملکرد حاکمان (نظارت عمومی) صورت می‌گرفت. البته با عنایت به شکل ابتدایی جوامع آن روز، این نظارت بسیار متفاوت از چارچوب و سیستم جوامع امروزی بوده است و مردم به‌طور مستقیم به آن حضرت گزارش می‌دادند و نامه می‌نوشتند. برای مثال؛ امام (ع) پس از اینکه از طریق مردم قبیله بنی تمیم، از بدرفتاری‌های فرماندار مطلع شد، ترتیب اثر داده و خطاب به آن فرماندار فرمود:

«به من خبر رسیده که با بنی تمیم بدخویی و درشتی کرده‌ای. از میان بنی تمیم ستاره-ای غروب نکرد، مگر آنکه در میان آن‌ها ستاره دیگری طلوع نمود ... پس ای ابوالعباس خدایت رحمت کند، در آنچه از نیکی و بدی بر دست تو جاری می‌شود، مدارا کن که ما هر دو در آن شریکیم و چنان باش که گمانم به تو نیکو گردد و اندیشه‌ام درباره تو بد نشود» (نهج البلاغه، نامه ۱۸).

۳-۳. لزوم مراعات غبطه کشور از سوی کارگزاران

رعایت غبطه و مصلحت حکومت اسلامی در شریعت اسلام مورد توجه زیادی قرار گرفته است و این مهم از آیات و روایات بسیاری استنباط می‌شود. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «کسی برده نفر به بالا امر نمی‌کند، جز آنکه در روز قیامت آورده می‌شود، درحالی‌که دست و گردن او زنجیر شده است. بنابراین اگر نیکوکار باشد، آزاد می‌گردد و اگر بدکار باشد، زنجیری بر زنجیرهای او افزوده می‌شود» (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۶۴). این حدیث شریف، به‌روشنی بر اهمیت جایگاه کارگزاران و لزوم مسئولیت‌پذیری ایشان از دیدگاه دین مبین اسلام دلالت دارد.

بنابر دیدگاه برخی فقیهان نیز افعال کارگزاران در حکومت اسلامی از آن جهت که متعهد به وظایفی می‌شوند، دارای اثر شرعی بوده و او نسبت به آن افعال مسئول است (کاشف الغطاء، ۱۳۶۱: ۲/۲۷۹)، ازاین‌رو دارای حکم تکلیفی و جوب و نیز حکم وضعی ضمان هستند. بدین توضیح که وی موظف است غبطه به علت الزامی بودن انجام تعهد، نوع حکم تکلیفی آن وجوب بوده و در صورت عدم مراعات غبطه و مصالح کشور، حکم وضعی ضمان برای او ثابت می‌شود (کاظمی بازاردهی و دیگران، ۱۴۰۱: ۳۳۲). بنابراین با عنایت به اینکه فساد برخلاف غبطه و مصالح کشور می‌باشد، برای عموم مردم نه تنها جایز، بلکه واجب است تا نسبت به این مهم نظارت داشته باشند؛ چرا که کارگزاران و عموم مردم هر دو در توجه و رعایت مصالح نظام اسلامی مکلفند.

۳-۴. نصیحة لائمة المسلمين

از دیگر مواردی که بر ضرورت نظارت عمومی بر دولت و کارگزاران آن دلالت دارد، نصوصی است که از «النصیحة لائمة المسلمين» حکایت دارد. امیرالمؤمنین (ع) همواره بر اهمیت خیرخواهی از سوی مردم نسبت به خود تأکید کرده است. ایشان در خطبه ۳۴ می‌فرماید: «ای مردم، مرا بر شما و شما را بر من حقی واجب شده است، حق شما بر من، آنکه از خیرخواهی شما دریغ نورزم ... و اما حق من بر شما این است که به بیعت با من وفادار باشید و در آشکار و نهان برایم خیرخواهی کنید، هرگاه شما را فرا خواندم، اجابت نمایید و فرمان دادم، اطاعت کنید» (نهج البلاغه، خطبه ۳). مراد امیرالمؤمنین (ع) از نصیحت امام مسلمین آن است که مردم او را یاری کنند و به حق یادآوری نمایند و در صورتی که نسبت به حقی از حقوق مردم غفلت کند و یا بی‌اطلاع باشد، او را آگاه سازند، بر او خروج نکنند و از او پیروی نمایند (النووی، ۱۴۰۷/۲: ۳۸).

نصیحت و خیرخواهی در نظام اسلامی به‌عنوان یک حق و نیز وظیفه برای عامه مردم تلقی شده است؛ چراکه مفسد کارگزاران و انحراف ایشان از وظایف مربوط به مصالح کشور بر عموم مردم یک جامعه اثرگذار می‌باشد و این احتمال وجود دارد که مفسد ایشان به دیگران نیز سرایت کرده و موجب بی‌مبالاتی عموم مردم شود.

۳-۵. امانتی بودن مناصب حکومت و دولت

از دیگر مبانی نظارت عمومی بر دولت می‌توان به امانت بودن مناصب آن‌ها اشاره کرد. امانت بودن مناصب حکومتی و دولتی، به‌صراحت در روایات مورد اشاره قرار گرفته است. امیرالمؤمنین (ع) خطاب به کارگزار خود می‌فرماید: «از تو خبری به من رسید. اگر چنان باشد که خبر داده‌اند، پروردگارت را خشمگین ساخته‌ای و بر امام خود عصیان ورزیده‌ای و امانت را خوار و بی‌مقدار شمرده‌ای ...» (نهج البلاغه، نامه ۴۰).

در شریعت اسلام، مفهوم امانت با آنچه در دیدگاه‌های مادی مطرح است، متفاوت می‌باشد. بدین توضیح که؛ امانت در بینش الهی عبارت است از: امانت الهی، امانت مردم و امانت حاکمان. و ارتباط میان این سه قسم، به‌صورت طولی است، به‌طوری‌که همگی از امانت الهی ریشه می‌گیرند. پس از آن، امانت مردمی قرار دارد و بعد از آن نیز امانت حاکمان. این امر بدان معنا است که کارگزاران باید درنهایت، منصب خود را امانتی از سوی خداوند متعال تلقی کنند (اعرافی، ۱۳۸۰/۲۶: ۲۶؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۳/۱۹۴). از سوی دیگر، این منصب نوعی امانتی مردمی نیز محسوب می‌شود. به‌نحوی که حاکم برای مردم به‌منزله وکیل و امین صالح است. بنابراین این حاکم و کارگزاران هستند

که برای عموم مردم قرار گرفته‌اند و به همین جهت است که حق نظارت بر آن‌ها از سوی مردم ثابت و مستقر می‌باشد (مطهری، ۱۳۵۴: ۱۲۸).

۴. مبانی نظارت عمومی در حقوق موضوعه

در قانون اساسی ایران، انواع نظارت بیان شده است. از جمله، نظارت پارلمانی، نظارت استصوابی، نظارت قوه قضائیه بر سایر دستگاه‌ها. اما چنان که پیش‌تر به‌طور اجمالی اشاره شد، تنها دلیلی که از نظر محققان، مثبت نظارت مردمی است، اصل ۸ قانون اساسی می‌باشد. اصل مذکور مقرر می‌دارد: «در جمهوری اسلامی ایران دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر وظیفه‌ای همگانی و متقابل برعهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت. شرایط و حدود و کیفیت آن را قانون معین می‌کند. (وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ)» (توبه، ۷۱). همان‌طور که مبرهن است، این اصل بر پایه امر به معروف و نهی از منکر تدوین شده است و شروطی که در فقه اسلامی برای تحقق آن در نظر گرفته‌اند، مورد پذیرش قانون‌گذار قرار گرفته و برای اجرای هرچه بهتر آن، قانون حمایت از آمران به معروف و ناهیان از منکر را تدوین کرده است. برخی فقیهان معاصر، گزارشگری فساد را منطبق بر مراتب امر به معروف و نهی از منکر دانسته‌اند (کعبی، ۱۴۰۰: ۸۲)، اما باید گفت: میان گزارشگری فساد و مراتب امر به معروف و نهی از منکر، انطباق کاملی برقرار نیست؛ اگرچه این قانون به‌صورت کلی دال بر مبارزه با مفاسد اجتماعی است و همه مصادیق آن را دربر دارد، اما مندرجات قانون مذکور، صرفاً آن دست از مفاسد و منکرات اجتماعی را شامل می‌شود که به‌صورت آشکار محقق شده باشند. چنانکه ماده ۳ آن مقرر می‌دارد: «امر به معروف و نهی از منکر در این قانون ناظر به رفتاری است که علنی بوده و بدون تجسس مشخص باشد»، درحالی‌که اغلب و یا تمامی مفاسد کارگزاران دور از منظر عامه مردم انجام می‌شود. بنابراین نمی‌توان به‌موجب این قانون با مفاسد کارگزاران مقابله کرد و قانونی مستقل را می‌طلبید.

۵. تفاوت میان افشای فساد و گزارش فساد

مسئله مهمی که درخصوص نظارت عمومی بر فساد مورد توجه قرار می‌گیرد و در تبیین جایگاه نظارت مردمی نزد قانون‌گذار نقش مهمی دارد، این است که قانون‌گذار با چه الفاظی از نظارت عمومی یاد کرده است؟ در تحقیقات صورت‌گرفته پیرامون فساد، از دو لفظ «گزارشگری» و «افشاگری» استفاده شده است. برخی محققان این دو را به یک معنا در نظر گرفته‌اند و برخی دیگر تمایز میان آن‌ها را پذیرفته‌اند. دقت در مفهوم این دو لفظ، برای دست‌یابی به دیدگاه فقیهان و آیت‌الله خامنه‌ای، امری ضروری است.

اهل لغت، افشاء را به معنای انتشار دادن و آشکار ساختن معنا کرده‌اند (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۵/۱۵۵). با دقت در قوانین مبارزه با فساد، ملاحظه می‌شود که قانون‌گذار در هیچ‌یک از متون قانونی، از لفظ «افشاگر» استفاده نکرده است و صرفاً در قانون حمایت از گزارشگران فساد (مصوب ۱۴۰۲/۱۰/۲۶)، چنانکه از عنوان آن نیز مشخص می‌باشد، لفظ «گزارشگر» را به کار برده است. قانون‌گذار در این قانون، هر شخص حقیقی یا حقوقی خصوصی را که با رعایت شرایط قانون مذکور، وقوع فساد را گزارش کند، گزارشگر نامیده است.

برخی محققان معتقدند که میان دو لفظ «افشاگر» و «گزارشگر» تفاوت وجود دارد؛ بدین توضیح که مفهوم گزارشگر عام است و در مورد هر شخص حقیقی یا حقوقی که موضوع فساد را به دستگاه‌های ذی‌ربط اطلاع می‌دهد، استعمال می‌شود. نکته حائز اهمیت این است که در فرایند گزارشگری، گزارش موضوع فساد صرفاً به نهادهای قضایی ارسال می‌گردد. اما افشاگری، آشکار ساختن موضوع فساد برای عموم مردم است، به این نحو که فرد مطلع، مستندات وقوع فساد را از طریق رسانه‌های جمعی در اختیار عموم قرار دهد (رستمی و بهره‌مند، ۱۴۰۲: ۱۱۳-۱۱۴). به‌طوری‌که برخی محققان، افشاء کردن اطلاعات برای عموم را، مهم‌ترین مؤلفه شخص افشاگر دانسته‌اند (عارف، ۱۳۹۵: ۱۰). اما برخلاف «افشاگری»، «گزارشگری» دارای ضوابط و محدودیت‌هایی است و قانون‌گذار در قانون حمایت از گزارشگران فساد (مصوب ۱۴۰۲/۱۰/۲۶) شرایط و احکامی را برای آن بیان کرده است که از جمله مهم‌ترین آن‌ها؛ عدم افشای عمومی اطلاعات و اسناد مثبت فساد می‌باشد. به‌طوری‌که در برخی موارد، افشای فساد را منطبق بر احکام مندرج در قانون مجازات اسلامی و مستوجب مجازات دانسته است. بر این اساس، آنچه که نزد قانون‌گذار پذیرفته شده، «گزارشگری» است، نه «افشاگری».

قوانین مربوط به نظام حقوقی کشورهای اتحادیه اروپا نیز پس از پذیرش گزارشگری و تدوین قوانین مربوط به حمایت از آن‌ها، «افشاگری» را جرم محسوب کرده‌اند. بدین توضیح که از مطلعان خواسته است تا اسناد خود را صرفاً به نهادهای قضایی ارائه دهند (Brand, 2018: 418) و آن بدین جهت می‌باشد که ممکن است با افشاگری، افراد بی‌گناه مورد تهمت واقع شوند. همچنین با علنی کردن موضوع فساد، فرصت کافی برای پاک‌سازی مفسدان واقعی فراهم می‌گردد (داوری و عادل، ۱۴۰۳: ۳/۱۱۲).

از این رو با توجه به مطالب گفته شده و آثار متفاوت گزارشگری و افشاگری نزد قانون‌گذار ایرانی و سایر نظام‌های حقوقی، در ذیل، کیفیت نظارت عمومی از دیدگاه فقیهان، به‌ویژه آیت‌الله خامنه‌ای

مورد بررسی قرار می‌گیرد. زیرا یکی از ابعاد مهم نظارت مردمی، پرده برداشتن از فسادهای رخ داده است، بنابراین تبیین سازوکار آن نیز حائز اهمیت می‌باشد.

۶. کیفیت نظارت عمومی در فقه

پس از ملاحظه ادله مثبت نظارت عمومی، این پرسش ایجاد می‌شود که نظارت مذکور از چه کیفیتی برخوردار است و عموم مردم چگونه می‌توانند با مفساد دولت مقابله و مبارزه کنند؟ بدین توضیح که: آیا اقدام آن‌ها به نحو مطلق می‌باشد و یا محدود و منحصر به شرایطی است؟

ماحصل ادله مثبت نظارت عمومی، در اصل ۸ قانون اساسی منعکس شده است و ماده ۸ قانون حمایت از آمران به معروف و ناهیان از منکر نیز مشخصاً بر نظارت عمومی نسبت به دولت دلالت دارد. این ماده مقرر می‌دارد: «مردم از حق دعوت به خیر، نصیحت، ارشاد در مورد عملکرد دولت برخوردارند و در چهارچوب شرع و قوانین می‌توانند نسبت به مقامات، مسئولان، مدیران و کارکنان تمامی اجزای حاکمیت و قوای سه‌گانه اعم از وزارت‌خانه‌ها، سازمان‌ها، مؤسسات، شرکت‌های دولتی، مؤسسات و نهادهای عمومی غیردولتی، نهادهای انقلاب اسلامی، نیروهای مسلح و کلیه دستگاه‌هایی که شمول قوانین و مقررات عمومی نسبت به آن‌ها مستلزم ذکر یا تصریح نام است، امر به معروف و نهی از منکر کنند». در این ماده، دعوت به خیر، نصیحت و ارشاد نسبت به عملکرد دولت، مقید به حوزه شرع و قوانین شده است. بنابراین این مهم ابتدا از دیدگاه شرع مورد بررسی قرار می‌گیرد و سرانجام ابعاد قانونی آن ضمن مقایسه با آراء آیت‌الله خامنه‌ای تبیین خواهد شد.

در شریعت اسلامی، امر به معروف و نهی از منکر شرایط و مراتبی دارد. شرایط آن بدین قرار است:

- ۱- علم به معروف و منکر ۲- احتمال تأثیر ۳- اصرار بر گناه ۴- نداشتن مفسده. مراتب آن نیز عبارتند از: ۱- اظهار انزجار قلبی ۲- تذکر شفاهی ۳- اقداماتی همچون کتک زدن. بررسی نسبت این موارد با نظارت عمومی در معنای امروزی، تحقیق مجزایی را می‌طلبد.

نکته مهم و حائز اهمیت در این مقاله آن است که در نظارت عمومی بر فساد این امکان وجود دارد که ارشاد و تذکر نسبت به دولت و کارگزاران آن، با مواردی چون: هجو و غیبت، عدم حفظ عرض و آبرو و نیز عدم رعایت حریم آن‌ها، ملازم شود؛ چنانکه مبرهن است، در شریعت اسلام توجه خاصی به این موارد شده است، اما با دقت در آیات الهی و دیدگاه فقیهان امامیه، روشن می‌گردد که احکام مذکور به طور مطلق نبوده و استثنائاتی دارد. چنان که برخی فقیهان نیز ضمن بیان احکام، برخی مصادیق فساد، قائل به عدم حرمت هجو و غیبت مفسدان و جواز افشای عمومی فساد شده‌اند (محقق سبزواری، بی تا: ۴۳۷/۱). در ذیل به مهم‌ترین ابعاد نظارت عمومی بر فساد اشاره شده است.

پیش از بررسی، ذکر این نکته ضروری است که مواردی همچون: تفحص از کارگزاران، لغو حریم ایشان و... در راستای اطلاع از حسن یا سوء عملکرد آن‌ها در حوزه مسئولیت بوده و نوعی نظارت بر دولت محسوب می‌شود، نه نظارت بر اشخاص. برای مثال؛ با استفاده از تفحص می‌توان روشن کرد که آیا کارگزاری جاسوس بوده و یا سوء استفاده شخصی از بیت المال کرده است یا خیر؟

۱-۶. تفحص برای کشف فساد

تجسس و ورود به حریم دیگران، یکی از مواردی است که بنا به ظاهر، با عمومات ادله امریه معروف و نهی از منکر در تعارض می‌باشد. چنان که پیش‌تر گفته شد؛ حکم اولیه این موارد به‌ویژه در مسائل شخصی و خصوصی، حرمت است. اما برخی فقیهان امامیه بر این باورند که بنابر حکم عقل و دلالت برخی روایات، جست‌وجو نسبت به امور اجتماعی برخلاف تجسس در مسائل شخصی، امری جایز می‌باشد (انصاری، ۱/۱۴۱۱؛ منتظری، ۱۳۶۷: ۴/۲۹۶). قائلان این نظر، حرمت آن را تا جایی که تأثیری در سرنوشت جامعه نداشته باشد، صادق دانسته‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۲/۱۸۵).

عده‌ای دیگر نیز تصریح کرده‌اند که جواز گزارشگری محدود می‌شود به ظلم صورت گرفته و سایر ابعاد زندگی شخص مفسد که مرتبط با فساد وی نیست، همچنان مصونیت دارد؛ چراکه فرد دارای چند حریم می‌باشد و منظور از حریم خصوصی آن است که صرفاً با زندگی شخصی و خانوادگی وی ارتباط دارد. حریم دیگر آن است که اگرچه از نظر دیگران پنهان می‌باشد، اما تحت عنوان حریم خصوصی وارد نمی‌شود و صرفاً با شغل او مرتبط است (کعبی، ۱۴۰۰: ۵۴؛ بگدلی و علی اکبری بابوکانی، ۱۳۹۶: ۱۸). اما باید گفت: در صورتی که فسادهای شخص به زندگی خانوادگی و خصوصی او نیز تسری پیدا کند یا اموال بیت المال در دست ایشان قرار گرفته باشد، ورود به این حریم نیز جایز، بلکه واجب است و حرمت تجسس صدق نمی‌کند. البته باید به میزان ضرورت بسنده کرد، زیرا این کار مصداق نهی از منکر به وسیله یک منکر دیگر می‌باشد و این امر شرعاً جایز نیست (امام خمینی، ۱۳۹۲: ۱/۴۳۹).

۲-۶. انتشار عمومی موضوع فساد

از دیگر مواردی که با ادله نظارت عمومی مقابله می‌کند، می‌توان به اشاعه و انتشار عمومی فساد اشاره کرد که از آن با عنوان اشاعه فحشاء نیز یاد شده است. عده‌ای از فقیهان معاصر، انتشار عمومی مفسد را مصداق اشاعه فحشاء دانسته و بر این باورند که یکی از نبایدهای گزارش علیه فساد، اشاعه فحشاء می‌باشد. یعنی گزارش فساد نباید به نحوی باشد که به صورت گسترده در جامعه منتشر شود. زیرا هم اشاعه فحشاء محسوب می‌گردد و هم اینکه اصل فساد هنوز در محاکم به درجه اثبات نرسیده

است، از این رو در خصوص آن باید احتیاط لازم را رعایت کرد (کعبی، ۱۴۰۰: ۴۵-۴۴). در مقابل این نظر، گروهی دیگر از فقیهان قرار دارند که بر این باورند؛ بیان مفاسد دیگران در صورتی که به قصد نهی از منکر باشد و هیچ راه دیگری نیز وجود نداشته باشد، مصداق اشاعه فحشاء نبوده و از عموم آیه «إِنَّ الَّذِينَ يُجِبُونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ» (نور: ۱۹) تخصیص خورده و خارج می شود (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲/۴۳۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۴/۴۰۵). چنان که با همین مبنا، غیبت او را نیز جایز دانسته اند (انصاری، ۱۴۱۵: ۲/۶۵). برخی دیگر نیز بر این مهم تصریح کرده اند که: اگر نهی از منکر متوقف بر افشای معصیت (فساد) باشد، نه تنها جایز بلکه واجب است، اما باید به میزان ضرورت و تعادل اکتفا گردد (نجفی، بی تا: ۲۲/۶۹). علاوه بر آن، اگر تحصیل مصلحت بزرگ تری متوقف بر امر به معروف و نهی از منکر باشد و یا آنکه امر به معروف و نهی از منکر، مقدمه ای باشد برای دفع مفسده بزرگ تر، در این صورت، ولو آنکه موجب اشاعه و انتشار مفسده کوچک تر شود، جایز است (نجفی، بی تا: ۲۲/۶۱). در خصوص انتشار موضوع فساد نیز مانند آنچه در بحث تفحص برای کشف فساد گفته شد، اهمیت موضوع فساد مورد توجه فقیهان قرار گرفته است، چنانکه شیخ انصاری^(۹) تصریح کرده است: اگر در موردی، مصالح نَمّامی و سخن چینی بیش تر و قوی تر از مفسده افشای اسرار بود، این کار مباح می شود (انصاری، ۱۴۱۵: ۲/۶۵).

۳-۶. حرمت استراق سمع

مؤلفه دیگری که در ظاهر با عمومات ادله نظارت عمومی به ویژه عمومات امر به معروف و نهی از منکر تعارض می کند، حرمت استراق سمع است. عموم فقیهان امامیه، استراق سمع را به موجب آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا...» (حجرات: ۱۲) ممنوع دانسته اند، زیرا استراق سمع را از مصادیق تجسس دانسته اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹/۲۰۵؛ زحیلی، ۱۴۱۱: ۲۶/۲۶۳). اما مواردی از حرمت استراق سمع و تجسس نسبت به اسرار مردم مستثنا شده است؛ از جمله اینکه غرض مهم تری که شارع راضی به ترک آن نیست، بر استراق سمع و تجسس از حریم مسلمانان متوقف باشد. برای مثال: اگر کسی با شخصی که خونس محترم است خلوت کند تا او را بکشد، در این صورت استراق سمع و تجسس در حریم او برای جلوگیری از قتل جایز می باشد، زیرا نجات نفس محترم از نابودی، مهم تر از استراق سمع است، بنابراین حرمت آن برداشته می شود (منتظری، ۱۳۶۷: ۴/۲۹۶؛ جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۳: ۳۱۸-۳۱۷). در واقع، هنگامی که غرض مهم تری در میان است، آن غرض اولویت پیدا می کند و حرمت استراق سمع در مرتبه دیگر قرار می گیرد، بنابراین از عموم ادله حرمت تجسس و استراق سمع خارج می گردد.

با دقت در دیدگاه فقیهان، ملاحظه می‌شود که اغلب، اهمیت موضوع مورد امر و نهی (موضوع نظارت عمومی) را معیار قرار داده‌اند. بدین توضیح که اگر موضوع به قدری اهمیت داشته باشد که شارع راضی به ترک آن نباشد، ارتکاب حرام و یا ترک واجب بلامانع می‌شود. چنان که امام خمینی^(ره) می‌فرماید: «اگر برپا داشتن واجب یا برکنیدن منکری متوقف بر ارتکاب حرام یا ترک واجبی باشد، ظاهر آن است که باید ملاحظه اهمیت را نماید» (خمینی، ۱۳۹۲: ۱/۴۹۲). ایشان در جای دیگر نیز این مهم را بیان کرده است:

«اگر تأثیر امر یا نهی متوقف بر ارتکاب حرام یا ترک واجبی باشد، چنین نهی و امری جایز نیست و وجوب ساقط می‌شود؛ مگر آنکه مورد، آن چنان مهم باشد که شارع به تخلف از آن به هر نحوی راضی نباشد، مانند قتل نفس محترمه. بنابراین اگر جلوگیری از قتل نفس محترمه متوقف بر وارد شدن به خانه غصبی و مانند آن باشد، واجب است» (خمینی، ۱۳۹۲: ۱/۴۹۷).

۷. کیفیت نظارت عمومی بر فساد از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای

پس از انقلاب اسلامی ایران، نقش مردم و مشارکت آن‌ها در مسائل اجتماعی مورد عنایت ویژه قانون‌گذار و رهبران انقلاب اسلامی قرار گرفته است. یکی از این موارد، نظارت مردمی بر عملکرد کارگزاران می‌باشد که قانون‌گذار به موجب اصل ۸ از قانون اساسی آن را به رسمیت شناخته است. آیت‌الله خامنه‌ای حضور مردم در همه مسائل را حل‌کننده مشکلات دانسته و بر این باور است که حضور مردم در میدان‌های مختلف مورد ابتلای کشور، هیچ جایگزین دیگری ندارد. ایشان می‌فرماید: «... هنر اصلی انقلاب این بود که جمهور مردم را از یک مجموعه و توده منفعل و مصرفی و فاقد یک نگاه ملی و عمومی، تبدیل کرد به یک مجموعه پُرانگیزه، علاقه‌مند، همت‌دار، هدف‌دار، آرمان‌خواه، و وارد میدان کرد؛ کار بزرگ انقلاب این بود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۰۵/۱۲). در ذیل به عمده‌ترین مؤلفه‌های کیفیت و شرایط نظارت عمومی بر فساد در بیانات و دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای اشاره می‌شود:

۷-۱. ضرورت ایجاد شفافیت

مطابق با دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، نخستین مؤلفه‌ای که تحقق بخش نظارت عمومی است، شفافیت کارگزاران با آحاد ملت می‌باشد. این بُعد از نظارت مردمی، ناظر بر نظارت پیشینی است، زیرا شفافیت و سهولت دسترسی عموم مردم به اطلاعات و داده‌ها، سبب پیشگیری از وقوع فساد شده و احتمال وقوع آن را به حداقل می‌رساند. چنان که معظّم‌له، پیشگیری را در درجه اول حائز اهمیت دانسته است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۰۷/۲۰).

آیت الله خامنه‌ای در توضیح معنای شفافیت بیان می‌دارند: «شفافیت معنایش این است که مسئول در جمهوری اسلامی عملکرد خودش را به‌طور واضح در اختیار مردم قرار دهد» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۰۶/۲۹)؛ چراکه برخلاف فضای غبارآلود، شفافیت از وقوع تهمت و نسبت‌های ناروا جلوگیری خواهد کرد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۰۶/۲۹).

آگاهی از امور عمومی، یک حق اساسی برای مردم شناخته شده است. این حق، یکی از مبانی اصل شفافیت دانسته شده است، به‌طوری‌که نقض آن موجب نقض اصل شفافیت خواهد شد (طاهری و ارسطا، ۱۳۹۵: ۸). شفافیت، در سیره ائمه معصوم^(ع) نیز به‌عنوان یک اصل، همواره مورد توجه بوده است. چنانکه امیرالمؤمنین^(ع) می‌فرماید: «بدانید، حقی که شما برعهده من دارید، این است که چیزی را از شما مخفی ندارم، جز اسرار جنگ را و کاری را بی‌مشورت شما نکنم، جز اجرای حکم خدا...» (نهج البلاغه، نامه ۵۰).

۲-۷. گزارش‌های مردمی

مؤلفه دیگری که در فرایند مبارزه با فساد حائز اهمیت می‌باشد، گزارش‌های مردمی یا مطلعان از فساد است. آیت الله خامنه‌ای درخصوص نقش آحاد مردم در کنار دستگاه قضایی برای مبارزه با مفاسد، بر ضرورت گزارش‌های مردمی تصریح کرده و آن را یکی از عواملی دانسته که می‌تواند در این زمینه، کمک زیادی به دستگاه قضایی کند. به‌همین جهت، ایجاد یک زیرساخت و مبنای حقوقی برای ارسال گزارش‌های مردمی را ضروری دانسته، به‌طوری‌که بتوان بدون اینکه راه برای تهمت‌زنی فراهم شود، صحت و سقم گزارش‌ها را بررسی کرد و از سویی، امنیت مادی و معنوی گزارشگر نیز حفظ گردد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۹/۰۴/۰۷). ناگفته نماند، با توجه به خطراتی که ممکن است گزارشگران فساد را تهدید کند، ضروری است تا این مهم، از طریق بسترهای حقوقی و با حمایت قانون‌گذار محقق شود. در حال حاضر، تنها قانونی که ناظر بر گزارشگری فساد توسط آحاد مطلعان است، قانون حمایت از گزارشگران فساد (مصوب ۱۴۰۲/۱۰/۲۶) می‌باشد.

۳-۷. عدم انتشار عمومی اتهامات فساد پیش از اثبات

یکی دیگر از عناصر مهم کیفیت و شرایط نظارت عمومی، انتشار عمومی فساد کشف‌شده و جزئیات آن است. در این باره، دو دیدگاه متفاوت وجود دارد. همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد، سایر فقیهان به‌طور مطلق بیان داشته‌اند: در صورتی‌که مصلحت اجتماعی بزرگ‌تری نسبت به حرمت بیان و انتشار منکرات رخ داده در میان باشد، اشاعه و به‌عبارتی انتشار منکرات و مفاسد اجتماعی جایز است. اما با ملاحظه بیانات آیت الله خامنه‌ای، روشن می‌شود که دیدگاه ایشان با سایرین متفاوت

می‌باشد. در ذیل مبانی و ادله دیدگاه ایشان برای عدم جواز انتشار عمومی مفاسد کشف شده پیش از اثبات قطعی، ذکر می‌گردد.

۷-۳-۱. ترویج گمان سوء و غیبت

مطابق با آموزه‌های فقه اسلامی، حکم اولیه غیبت و هجو، حرمت می‌باشد و در این باره میان فقیهان اتفاق نظر است. اما این حکم استثنائاتی دارد و یکی از موارد این استثناء، اولویت یافتن مصالح اجتماعی بر مصالح فردی می‌باشد. از این رو حکم حرمت از آن مرتفع شده و برای آمر به معروف و ناهی از منکر جایز است تا موضوع فساد و یا منکر اجتماعی رخ داده را بیان کند (محقق سبزواری، بی تا: ۱/۴۳۷؛ نجفی، بی تا: ۶۱/۲۲).

اما با ملاحظه دیدگاه آیت الله خامنه‌ای روشن می‌شود که ایشان، معیار «مصلحت» را برای رفع حکم اولیه غیبت کافی نمی‌دانند و در این باره می‌فرمایند:

«اینی که اصلاً این کار [غیبت] جایز است یا جایز نیست، ولو به قصد اصلاح باشد، این را نمی‌شود به طور مطلق یک چنین چیزی را پابند شد؛ که ما بگوئیم ما چون می‌خواهیم در امر جامعه اصلاح کنیم، پس زیدی را، عمری را، یا یک جریانی را به طور مطلق مورد تهاجم قرار دهیم، غیبت کنیم؛ حالا آن کسانی که این کارها را می‌کنند، خیلی اوقات به غیبت هم اکتفاء نمی‌کنند؛ خوب، ملاحظه می‌کنید دیگر. گاهی چیزهایی را می‌آورند که معلوم نیست حد غیبت بر او صادق باشد؛ شاید مصداق تهمت است، مصداق افتراء است، مصداق قول به غیر علم است، مصداق سب و شتم است؛ نمی‌شود این را گفت که اگر طرف قصد اصلاح دارد، پس بنابراین این جایز است برای او...» (خامنه‌ای، خارج فقه: ۱۳۸۹/۱۰/۰۷).

البته این بدین معنا نیست که فضای نقد سازنده از میان برود. نقد منطقی و سازنده با ذکر مسائل آشکار محقق می‌گردد و بنا به دیدگاه معظّم له، چنین چیزی مصداق غیبت محسوب نمی‌شود. ایشان برای دفع چنین تصویری می‌فرمایند:

«البته انتقاد منطقی، گفتن حرف صحیح این قدر حرف‌های آشکار وجود دارد که انسان اگر ذکر آن‌ها را بکند، اصلاً هم غیبت نیست و می‌تواند انسان نقد نماید. بله مسلم است، امروز یک جریان صحیح و حقی در جامعه ما وجود دارد، جریان‌های باطلی هم وجود دارد که به انواع و اقسام طرق می‌خواهند جامعه را خراب کنند، انقلاب را منحرف کنند؛ در این شکی نیست. آدم‌هایی هم در رأس این جریان‌ها هستند. چه لزومی دارد که انسان به این آدم‌ها تهمت بزند. چه لزومی دارد که غیبت این‌ها را بکند. حرف آشکار

این قدر دارند؛ همان حرف‌های آشکار را بیان کنند، تبیین کنند، توضیح دهند، مطلب روشن خواهد شد» (خامنه‌ای، خارج فقه: ۱۳۸۹/۱۰/۰۷).

با توجه به مطلب گفته‌شده، به نظر می‌رسد مراد معظّم‌له بیش‌تر متوجه مواردی می‌باشد که صحت و سقم آن روشن نیست و به سمت تهمت و افترا مایل است؛ چراکه بیان مسائل آشکار را جایز دانسته‌اند. از سویی دیگر، بر عدم جواز ترویج گمان سوء در جامعه نیز تصریح کرده‌اند: «فضا را نباید از تهمت و از گمان سوء پُر کرد. قرآن کریم می‌فرماید: «لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا»؛ وقتی می‌شنوید که یکی را متهم می‌کنند، چرا به همدیگر حُسن ظن ندارید؟» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۰۶/۲۹).

۷-۳-۲. سلب اعتماد عمومی

انتشار عمومی مفاسد پیش از اثبات آن، نه تنها جایز نیست، بلکه به موجب ماده ۱۵ قانون حمایت از گزارشگران فساد (مصوب ۱۴۰۲/۱۰/۲۶) مستوجب مجازات نیز می‌شود. چنان که آیت‌الله خامنه‌ای اشاره کرده‌اند: «... صرف متهم شدن که جرم نیست. به هر کس ممکن است یک اتهامی وارد شود... تا وقتی که از طریق قانونی جرمی ثابت نشده است، نه در خود قوه، نه در بیرون قوه، نه در تریبون‌ها و منبرهای رسمی، نه در وسائل ارتباط جمعی، کسی حق ندارد آبروی یک مسلمانی را ببرد...» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۰۴/۰۶). مبنای ایشان عبارت از این است که نباید از طریق القای شبهه فساد و متهم کردن دیگری، اعتماد عمومی را از بین برد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۰۴/۰۶)، از این‌رو ضروری است تا ابتدا کاری به‌صورت کامل انجام گیرد، سپس افکار عمومی را مطلع نمود و اطلاع‌رسانی صحیح و به‌هنگام انجام گیرد. زیرا جنجال تبلیغاتی نه تنها مفید فایده نیست، بلکه ضررهایی نیز ایجاد می‌کند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۱/۰۴/۰۵).

مطابق با نظر آیت‌الله خامنه‌ای، علاوه بر گناهان شخصی آحاد مردم، دسته‌ای از گناهان وجود دارند که به مسئولان و کارگزاران اختصاص دارد. از جمله «کوتاهی کردن»، «دست درازی به اموال عمومی»، «کُند کردن حرکت عمومی کشور با ایجاد یأس» و امثال آن‌ها. فساد اقتصادی یکی از مواردی است که حرکت عمومی کشور را کُند کرده و مردم را با یأس و ناامیدی مواجه می‌سازد. هم فساد اقتصادی و هم چشم بستن به روی آن (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۵/۰۷/۱۸). تحقق این موارد در جامعه اسلامی، ناامیدی عموم را در پی دارد و در صورتی که با عدم شفافیت و عدم امکان نظارت همراه شود، به سلب اعتماد عمومی منتج می‌گردد. و به همین منظور نیز به قوای سه‌گانه تأکید کرده‌اند که در امر مبارزه با فساد، تسامح به خرج ندهند، زیرا اعتماد عمومی به دستگاه‌های دولتی و قضایی

در گرو آن است که در برخورد با مجرم و متخلف، هیچ‌گونه تزلزلی نداشته باشند (خامنه‌ای، فرمان هشت ماده‌ای به سران قوا درباره مبارزه با مفاسد اقتصادی، ماده ۱).

۷-۳-۳. وجود روحیه تعمیم در جامعه

مبنای دیگری که موجب شده است تا معظّم‌له قائل به عدم انتشار مفاسد مورد گمان و اطلاعات متهمان به فساد شوند، این است که در جامعه روحیه تعمیم وجود دارد و افکار عمومی میان متهمی که هیچ گناهی مرتکب نشده است با کسی که شواهدی مبنی بر گناه او وجود دارد، تفکیک نمی‌کند. بنابراین از باب احتیاط لازم است تا هنگامی که جرمی به‌طور کامل ثابت نشده است، کسی در معرض قرار نگیرد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۰۴/۰۶). اگر یک فردی متهم به فساد است، نمی‌شود به‌خاطر او انسان، دیگران را متهم کند؛ حتی اگر ثابت هم می‌شد، چه برسد به اینکه ثابت نشده است، دادگاهی نرفته، محاکمه‌ای نشده. به استناد متهم کردن یک نفر، انسان بیاید دیگران را، مجلس را، قوه قضائیه را متهم نماید؛ این کار درست نیست (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۱/۱۱/۲۸).

۷-۴-۴. انتشار عمومی مفاسد پس از اثبات

اطلاع‌رسانی عمومی و یا به‌عبارتی انتشار عمومی مفاسد پس از کشف و اثبات قطعی، یکی از مهم‌ترین ابعاد نظارت عمومی است. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، اغلب فقیهان امامیه بر این باورند: در صورتی که امر به معروف و نهی از منکر و جلوگیری از منکرات، مستلزم بیان منکر و حتی هجو مرتکب باشد، در صورتی که اشاعه و انتشار فساد و نیز هجو مرتکب از مصلحت بالاتری برخوردار باشد، حرمت آن‌ها مرتفع می‌شود (انصاری، ۱۴۱۵/۲: ۶۵؛ نجفی، بی‌تا، ۶۹/۲۲). حال با دقت در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، ملاحظه می‌گردد که احکام اشاعه و انتشار موضوعات فساد نیز معیار مصلحت در دیدگاه ایشان، منطبق بر دیدگاه این دسته از فقیهان نبوده، بلکه هم‌سو و منطبق با دیدگاه قانون‌گذار است. ایشان در وهله نخست، نه تنها بر ضرورت اطلاع‌رسانی عمومی تأکید دارند، بلکه برای جلوگیری از ایجاد برداشت‌های سوء در میان عموم مردم، مقوله تبیین را از عناصر ضروری اطلاع‌رسانی عمومی دانسته‌اند و در این باره می‌فرمایند: «برخورد هم البتّه با تبیین [باشد]؛ یکی از کارهای مهم این است که برمی‌گردد به همان مقوله تبلیغ، یعنی وقتی یک مفسد اقتصادی را شما محاکمه می‌کنید و محکوم می‌کنید به یک مثلاً جزائی و یک مجازات و معاقبه‌ای، این برای مردم جوری تبیین بشود که مردم همه احساس کنند که این کار درستی است و این کار باید همین‌جور انجام می‌گرفت» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۰۴/۰۶). اما مستنبط از بیانات ایشان آن است که در برخی موارد، اطلاع‌رسانی عمومی پس از کشف و اثبات قطعی مفاسد ضرورت نمی‌یابد. در ذیل به مبانی این سخن اشاره می‌شود:

۷-۴-۱. ضرورت حفظ آرامش و نظم عمومی

عدم جواز انتشار عمومی اتهامات پیش از اثبات، امری است که مورد اتفاق فقیهان و نیز قانون‌گذار می‌باشد. اما نکته قابل توجه، انتشار عمومی بعد از اثبات فساد است. همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، پس از مسجل شدن فساد و منکرات اجتماعی، در صورتی که جلوگیری از آن منکر، از اهمیت و اولویت بیش‌تری برخوردار باشد، آمر به معروف و یا ناهی از منکر می‌تواند با مقدم کردن جانب اهمیت و اولویت، نسبت به اشاعه و حتی هجو و غیبت مفسد اقدام کند. اما این امر نه در قوانین موضوعه ایران و نه در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای پذیرفته نشده است. در قوانین داخلی نیز رعایت جانب اولویت و اهمیت حائز اهمیت بوده است، اما این اولویت به انتشار عمومی تعلق نگرفته است، بلکه مواردی همچون نظم عمومی، آرامش افکار عمومی از اهمیت بیش‌تری برخوردار بوده‌اند.

معظم‌له به موجب ماده ۸ فرمان خود به سران قوا درباره مفاسد اقتصادی، بر اصل اطلاع‌رسانی عمومی تصریح کرده‌اند و آن را لازم دانسته‌اند. اما این لزوم اطلاع‌رسانی به صورت مطلق نبوده و شرایطی دارد. مطابق با این ماده: «... هرگونه اطلاع‌رسانی به افکار عمومی که البته در جای خود لازم است، باید بدور از اظهارات نسنجیده و تبلیغات گونه بوده و حفظ آرامش و اطمینان افکار عمومی را در نظر داشته باشد».

اصل اطلاع‌رسانی عمومی از نظرگاه قانون‌گذار نیز پنهان نمانده است. وی در ماده ۱۸ آئین‌نامه اجرایی نحوه رسیدگی به جرائم عمده و کلان اخلاط‌گران در نظام اقتصادی کشور (مصوب ۱۳۹۹/۰۷/۰۸) التفات خود را نسبت به نظارت عمومی نشان داده است. براساس این ماده: «محاکمات دادگاه به جز موارد پیش‌بینی شده در ماده ۳۵۲ قانون آئین دادرسی کیفری علنی است و انتشار جریان رسیدگی و یا انتشار تصویری، صوتی یا مکتوب تمام یا بخشی از جریان رسیدگی دادگاه که متضمن بیان مشخصات شاکی، متهم و هویت فردی یا موقعیت اداری و اجتماعی آنان باشد، در درگاه ملی قوه قضائیه، رسانه ملی، روزنامه‌های کثیرالانتشار، خبرگزاری‌ها، سایر رسانه‌ها و وسایل ارتباط جمعی صرفاً در صورت کسب مجوز موضوع تبصره ۲ ماده ۳۵۳ قانون آئین دادرسی کیفری امکان‌پذیر می‌باشد». قانون‌گذار در صدر ماده، علنی بودن محاکمات را به مواردی همچون، عدم اخلاط به امنیت عمومی منوط کرده است. و انتشار جریان رسیدگی یا بخشی از آن را تنها با لحاظ موارد مندرج در تبصره ۲ ماده ۳۵۳ آئین دادرسی کیفری، امکان‌پذیر دانسته است. مطابق با این تبصره: «... انتشار جریان رسیدگی و گزارش پرونده در محاکمات علنی که متضمن بیان مشخصات شاکی و متهم است، در صورتی که به عللی مانند خدشه‌دار شدن وجدان جمعی و یا حفظ

نظم عمومی جامعه ضرورت یابد، به درخواست دادستان کل کشور و موافقت رئیس قوه قضائیه امکان‌پذیر می‌باشد».

۷-۴-۲. توجه به حقوق معنوی خانواده متهمان

مبنای دیگری که از سوی معظّم‌له برای استثنائات انتشار عمومی مفاسد بیان شده است، عنایت به حقوق معنوی خانواده مفسدان می‌باشد، به‌ویژه آنکه در برخی موارد، از وقوع مفاسد صورت گرفته اطلاعی ندارند. چنانکه آیت‌الله خامنه‌ای بیان می‌دارند: «حتی در مواردی که جرم در دادگاه نیز اثبات می‌شود، نباید نام فرد مجرم علنی و رسانه‌ای شود، زیرا خانواده وی تحت فشار قرار می‌گیرند و دچار مشکل می‌شوند» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۰۴/۰۶). ایشان ضمن پذیرش اصل اعلام عمومی، آن را محدود به موارد خاصی کرده‌اند:

«آمار کارشان را بیان کنند؛ آن هم در صورتی که اسم افراد آورده نشود. این را من به شما عرض کنم: یک نفر جرمی می‌کند، آدم خیلی بدی هم هست، باید هم مجازات شود؛ اما اگر ما اسم او را اعلام کردیم، با این اعلان، چند نفر مجازات می‌شوند؟ پسر و دختر او هم که در مدرسه یا دانشگاه درس می‌خوانند و در محله خود رفت‌وآمد دارند، مجازات می‌شوند. این کار چه لزومی دارد؟ بگذارید مجرم زندان برود و فی‌الجمله گفته شود این کار انجام گرفته؛ دیگر چه لزومی دارد ما بچه دبستانی، دبیرستانی و دانشگاهی‌اش را هم - که هیچ گناهی ندارند - مجازات کنیم؟ مگر وقتی که اجبار باشد؛ یعنی زمانی که وضعیت به‌گونه‌ای است که غیر از این امکان ندارد. آنجا چاره‌ای نیست؛ اما تا هنگامی که می‌شود اعلان نکرد، با این طور کارها خیلی موافق نیست» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۲/۰۲/۲۲).

۷-۴-۳. کافی بودن تذکر خصوصی

دیگر موردی که از دیدگاه معظّم‌له، موجب می‌شود تا اطلاع‌رسانی عمومی صورت نگیرد، آن است که موضع، موضع تذکر باشد، بنابراین در صورتی که تذکر و رسیدگی خصوصی اثرگذار باشد، به همان بسنده می‌شود. ایشان می‌فرماید:

«بله، آنجایی که جای تذکر است، تذکر می‌دهم؛ اما تذکر به شخص چیزی نیست که از تلویزیون پخش شود. آن مقدار که شما می‌بینید، بنده در سخنرانی‌ها، نماز جمعه و در دیدار با هیأت دولت تذکر می‌دهم و نصیحت می‌کنم - که در خبرها پخش می‌شود - چند برابرش را گاهی با زبان‌های بسیار تلخ، در جلسات خصوصی به مسئولان می‌گویم ... هدف این است که آن شخص راهنمایی شود، که خیلی از اوقات اثر می‌کند و گاهی هم

اثر نمی‌کند و بعد می‌بینید آن شخص می‌رود» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۲/۰۲/۲۲).

نتیجه‌گیری

با عنایت به منابع فقهی، بیانات آیت‌الله خامنه‌ای و قانون اساسی، آنچه به‌دست می‌آید آن است که هر سه این دیدگاه‌ها، اصل نظارت عمومی بر فساد را پذیرفته‌اند که مهم‌ترین آن ادله، عموماً ادله امر به معروف و نهی از منکر می‌باشد. زیرا تنها دلیلی است که هم مبنای فقیهان امامیه و هم مبنای قانون‌گذار در قانون اساسی قرار گرفته است. علاوه بر آن، در عدم جواز انتشار عمومی اطلاعات و جزئیات مفاسد پیش از اثبات قطعی، نیز اشتراک نظر دارند. اما نسبت به مفاسدی که در محاکم به درجه اثبات می‌رسند، دیدگاه‌های ایشان متفاوت است. بدین توضیح که سایر فقیهان معتقدند: در صورتی که اشاعه و انتشار مفسده، ورود به حریم خصوصی و حتی هجو مفسدان (کارگزاران)، مستلزم مصلحت اجتماعی بزرگ‌تری باشد، ارتکاب موارد ذکرشده جایز است. در حالی که آیت‌الله خامنه‌ای و قانون‌گذار، دیدگاهی متفاوت از این گروه دارند. معظّم‌له، ضمن تصریح بر اصل اطلاع‌رسانی عمومی در ماده ۸ فرمان خود به سران قوا، بر این باور است که این مهم، استثنائاتی دارد. از جمله اینکه؛ ۱- اطلاع‌رسانی عمومی موجب برهم زدن نظم عمومی و اطمینان افکار عمومی شود. ۲- موجب تضییع حقوق معنوی و عرض و آبروی خانواده متهمان گردد. ۳- تذکر خصوصی برای پیشگیری از تخلفات و مفاسد کافی باشد.

ذکر این نکته ضروری است که دیدگاه معظّم‌له در برخی موارد، منطبق با دیدگاه قانون‌گذار است. از جمله عدم جواز اطلاع‌رسانی عمومی در مواردی که نظم و امنیت عمومی به مخاطره بیفتد. ناگفته نماند؛ مستنبط از دیدگاه فقیهان، جواز افشاگری می‌باشد، زیرا جواز غیبت و هجو را به صورت عام پذیرفته‌اند، فارغ از آنکه نزد حاکم اسلامی باشد یا دیگران. اما دیدگاه معظّم‌له منطبق بر «گزارشگری» است؛ چراکه ایشان در برخی از بیانات خود به صراحت از لفظ «گزارشات مردمی» استفاده کرده‌اند. علاوه بر آن، از فحوای سایر بیانات ایشان و نیز کیفیت و مشخصاتی که برای نظارت مردمی در نظر گرفته‌اند، روشن می‌شود که تنها گزارشگری جایز دانسته شده است و از افشاگری نهی شده است. همان‌طور که قانون‌گذار نیز در قانون حمایت از گزارشگران فساد (مصوب ۱۴۰۲/۱۰/۲۶) از لفظ «گزارشگر» استفاده کرده و برای افشاگران فساد به موجب ماده ۱۵ قانون مذکور مجازات تعیین کرده است.

منابع

۱. قرآن کریم؛ ترجمه مکارم شیرازی.
۲. نهج البلاغه؛ ترجمه محمد دشتی.
۳. ابن اثیر (۱۳۸۵). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر.
۴. ابن فارس، احمد (۱۴۰۴). *معجم مقاییس اللغة*. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۵. ابن منظور. محمد بن مکرم (۱۴۱۴). *لسان العرب*. بیروت: دارصادر.
۶. انصاری، مرتضی (۱۴۱۱). *المکاسب (مکاسب محرمه)*. قم: دارالذخائر.
۷. انصاری، مرتضی (۱۴۱۵). *المکاسب (انصاری-کنگره)*. قم: المؤتمر العامی بمناسبه الذکری الثنویه الثانیه لمیلاد الشیخ الاعظم الانصاری.
۸. جمعی از پژوهشگران (۱۴۲۳ق). *موسوعة الفقه الإسلامی طبقا لمذهب اهل البيت علیهم السلام*. قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر طبق مذهب اهل بیت (علیهم السلام).
۹. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶). *الصحاح*. لبنان: دارالعلم للملایین.
۱۰. النووی (۱۴۰۷). *صحیح مسلم*. بیروت: دارالکتب عربی.
۱۱. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۱). *بیانات در دیدار با افشار مختلف مردم* ۱۳۷۱/۰۷/۲۹. <https://khl.ink/f/۸۸۱۱>.
۱۲. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۹). *بیانات در دیدار کارگزاران نظام* ۱۳۷۹/۰۹/۱۲. <https://khl.ink/f/3039>.
۱۳. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۱). *بیانات در دیدار مسئولان دستگاه قضائی* ۱۳۸۱/۰۴/۰۵. <https://khl.ink/f/3128>.
۱۴. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۲). *بیانات در جلسه پرسش و پاسخ دانشجویان دانشگاه شهید بهشتی (ره)* ۱۳۸۲/۰۲/۲۲. <https://khl.ink/f/۱۳۸۲/۰۲/۲۲>.
۱۵. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۳). *بیانات در دیدار مردم همدان* ۱۳۸۳/۰۴/۱۵. <https://khl.ink/f/3239>.
۱۶. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۵). *بیانات در دیدار کارگزاران نظام* ۱۳۸۵/۰۷/۱۸. <https://khl.ink/f/۳۳۵۰>.
۱۷. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۸). *بیانات در خطبه‌های عید سعید فطر* ۱۳۸۸/۰۶/۲۹. <https://khl.ink/f/۱۳۸۸/۰۶/۲۹>.
۱۸. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۸۹). *خارج فقه / حکم غیبت با ابزار قلم و رسانه‌های جدید* ۱۳۸۹/۱۰/۰۷. <https://khl.ink/f/۱۰۷۷۰>.
۱۹. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۰). *بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه* ۱۳۹۰/۰۴/۰۶. <https://khl.ink/f/۱۲۸۰۵>.
۲۰. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۰). *بیانات در اجتماع بزرگ مردم کرمانشاه* ۱۳۹۰/۰۷/۲۰. <https://khl.ink/f/۱۷۵۱۰>.
۲۱. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۱). *بیانات در دیدار مردم آذربایجان شرقی* ۱۳۹۱/۱۱/۲۸. <https://khl.ink/f/۲۲۰۴۲>.
۲۲. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۷). *بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه* ۱۳۹۷/۰۴/۰۶. <https://khl.ink/f/۴۰۰۳۶>.

۴۵ بررسی فقهی حقوقی کیفیت نظارت عمومی در مبارزه با فساد با تأکید بر دیدگاه ... (امین فرد و همکاران)

۲۳. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۹). بیانات در ارتباط تصویری با همایش سراسری قوه قضائیه ۱۳۹۹/۰۴/۰۷. <https://khl.ink/f/45974>.

۲۴. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۰). بیانات در مراسم تنفیذ حکم سیزدهمین دوره ریاست جمهوری ۱۴۰۰/۰۵/۱۳. <https://khl.ink/f/48413>.

۲۵. خمینی، روح‌ا... (۱۳۸۹). صحیفه امام (ره). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۲۶. خمینی، روح‌ا... (۱۳۹۲). تحریرالوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۲۷. دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۶). لغت‌نامه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۲۸. زحیلی، وهبه (۱۴۱۱). التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج. دمشق: دارالفکر.

۲۹. شیخ طوسی، محمد بن حسن [الف] (۱۴۰۰). الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد. تهران: مکتبه چهل ستون العامه و مدرستها.

۳۰. شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۰). النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی. بیروت: دارالکتب العربی.

۳۱. شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). الامالی. قم: دارالثقافه.

۳۲. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

۳۳. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.

۳۴. علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۳۷۴). مختلف الشیعه فی احکام الشریعه. قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه بقم، مؤسسه النشر الاسلامی.

۳۵. فراهیدی، خلیل بن احمد (بی‌تا). العین. بی‌جا: دار و مکتبه الهلال.

۳۶. کاشف الغطاء، محمد حسین (۱۳۶۱). تحریرالمجله الاحکام. قم: مکتبه فیروزآبادی.

۳۷. کعبی، عباس (۱۴۰۰). درس گفتارهای مبانی فقهی - حقوقی گزارشگری فساد. تهران: پژوهشگاه قوه قضائیه.

۳۸. محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: اسماعیلیان.

۳۹. محقق سبزواری، محمدباقر (بی‌تا). کفایه الاحکام. بی‌جا: مؤسسه النشر الاسلامی.

۴۰. مطهری، مرتضی (۱۳۵۴). سیری در نهج البلاغه. تهران: انتشارات صدرا.

۴۱. معین، محمد (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی معین. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۴۲. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۴۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۳). تعزیر و گستره آن. قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (علیه السلام).

۴۴. منتظری، حسینعلی (۱۳۶۷). مبانی فقهی حکومت اسلامی (دراسات فی ولایه الفقیه و فقه الدوله الاسلامیه). قم: کیهان.

۴۵. نائینی، محمدحسین (۱۳۸۲). تنبیّه الامه و تنزیه المله. قم: بوستان کتاب.

۴۶. نجفی، محمدحسن (بی‌تا). جواهر الکلام (ط. القدیمه). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

مقالات

۴۷. اعرافی، علیرضا (۱۳۸۰). نگرش به حکومت و مدیریت از منظر امام علی (ع). فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی. (۲۶): ۴۵-۲۲.

۴۸. بگدلی، علی، علی اکبری بابوکانی، احسان (۱۳۹۶). بررسی فقهی حقوقی ورود دولت به حریم خصوصی. دو فصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی. (۱۳): ۳۰-۱۰.
۴۹. حبیب‌نژاد، سیداحمد؛ عامری، زهرا (۱۳۹۶). امانی بودن مناصب عمومی در نظام حقوق اساسی ایران با تأکید بر اندیشه علوی. حکومت اسلامی. (۲): ۱۳۰-۱۰۵.
۵۰. داوری، محمد؛ عادل، محمدحسین (۱۴۰۱). بررسی بسترهای مبارزه با فساد از طریق ست زنی در ایران با نگاهی به سازمان ملل متحد و اتحادیه اروپا. نشریه علمی مطالعات نوین علوم انسانی در جهان. (۱): ۱۱۷-۱۰۵.
۵۱. رستمی، سینا؛ بهره‌مند، حمید (۱۴۰۲). قانونمندسازی افشاگری فساد در پرتو سیاست جنایی مشارکتی. مجله حقوقی دادگستری. (۱۲۲): ۱۳۴-۱۰۹.
۵۲. طاهری، محسن؛ ارسطا، محمدجواد (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی مبانی اصل شفافیت از دیدگاه اسلام و نظریه حکمرانی خوب. فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب. ۳ (۳): ۲۴-۱.
۵۳. عارف، رضا (۱۳۹۵). افشاگری؛ زمینه‌ها و پیامدها، مرکز مطالعات و پژوهش‌های سلامت اداری و مبارزه با فساد. سازمان بازرسی کل کشور.
۵۴. متقی، علی و دیگران (۱۳۹۷). امر به معروف و نهی از منکر در حوزه نظارت و نقد و بررسی عملکرد کارگزاران از نظر فقه. فصلنامه علمی پژوهشی انقلاب اسلامی. (۲۴): ۱۳۰-۱۲۹.
۵۵. نیک‌پور، امین (۱۳۹۵). ارائه الگوی نظارت عمومی به منظور پیشگیری از بروز فساد اداری در سازمان‌های دولتی ایران. فصلنامه مجلس و راهبرد. (۸۷): ۲۳۱-۲۰۱.
- قوانین و مقررات**
۵۶. قانون اساسی (مصوب ۱۳۵۸/۰۱/۱۰).
۵۷. قانون آئین دادرسی کیفری (مصوب ۱۳۹۲/۱۲/۰۴).
۵۸. قانون حمایت از گزارشگران فساد (مصوب ۱۴۰۲/۱۰/۲۶).
۵۹. آئین‌نامه اجرایی نحوه رسیدگی به جرائم عمده و کلان اخلاط‌گران در نظام اقتصادی کشور (مصوب ۱۳۹۹/۰۷/۰۸).
۶۰. فرمان هشت ماده‌ای به سران قوا درباره مبارزه با مفاسد اقتصادی (۱۳۸۰/۰۲/۱۰).

1. Brand, V. (2018). Ethics and corporate whistleblowing rewards in Australia. Australian Journal of Corporate Law, 33 (3), 402-424.
2. Stappers, J. T. (2021). EU Whistleblower Protection Directive: Europe on Whistleblowing. In ERA Forum (Vol. 22, No. 1, pp. 87-100). Springer Berlin Heidelberg.
3. Gibs, T. (2020). Whistleblowing: protection or discouragement. Journal of Money Laundering Control.